

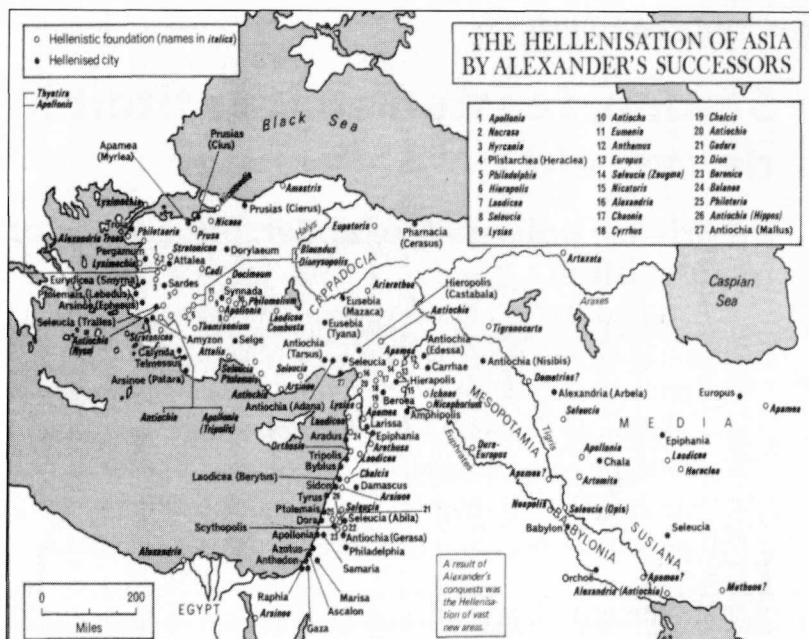
Onno van Nijf

Steden, feesten en identiteit in de wereld na Alexander

De Griekse polis na Alexander: ondergang of nieuwe bloei?

Nadat de Macedonische vorsten de heerschappij over het oude Griekenland hadden verkregen, bleef de Griekse polis voortbestaan. Sterker nog, de veroveringen van Alexander de Grote zorgden voor een nieuwe urbanisatiegolf en verspreidden de Griekse cultuur tot diep in Azië. In deze bijdrage belicht Onno van Nijf enkele aspecten van het leven in deze Hellenistische stadsstaten.

Traditionele overzichten van de geschiedenis van de Griekse polis hebben de neiging om de aandacht wat te laten te verslappen nadat de Macedonische vorsten de dominante macht zijn geworden in het oude Hellas. De slag bij Chaeroneia in 338 wordt door velen gezien als de sterfdatum van de zelfstandige Griekse polis. Deze mening reflecteert een wat ouderwets aandoend classicisme dat de geschiedenis van de Griekse stad gelijkstelt met de glorie van Athene en Sparta in de vijfde en vierde eeuw. Van een echte dood was echter geen sprake want de Griekse polis bleef immers gewoon bestaan. Filippus II slaagde er juist in de meeste Griekse poleis te verenigen in een Korinthische Bond, waarvan iedereen wist dat het einddoel een expeditie was tegen de erfvijand Perzië. Filippus stierf voordat hij de aanval kon inzetten, maar zijn opvolger Alexander maakte zoals bekend het karwei af op een schaal die niemand had verwacht. Ook Alexander maakte geen eind aan de polis, integendeel. We beginnen steeds beter te zien dat de Griekse polis na Alexander een nieuwe bloeitijd doormaakte. Hij stichtte zelf nieuwe steden, die hij graag naar zichzelf vernoemde (er waren zeker 12 Alexandria's). Eén keer noemde hij een stad zelfs naar zijn favoriete paard: Boukephala, in de Punjab. Zijn opvolgers traden ook als stedenstichters in zijn voetsporen: na de Alexandria's volgden de Seleucia's en de Antiochia's elkaar op. Ook Hellenistische vorstinnen en prinsessen

Figuur 1. De verspreiding van de Griekse polis in de Hellenistische periode (bron: M., Ed. (1983 (2). Atlas of ancient history, Z.P.).

werden niet vergeten met de stichting van Laodicea's en Arsinoe's. Naast vele nieuwe stichtingen kwamen ook bestaande steden tot hernieuwde bloei. Dat gold voor de Griekse poleis in het oude Hellas en in Asia Minor, maar ook voor steden in niet-Griekse gebieden die steeds meer de trekken van de polis aannamen. Deze Griekse vorm van urbanisatie bleef doorleven ook lang nadat de Romeinen de macht hadden gegrepen. In de Romeinse keizertijd was de polis nog steeds belangrijk. Het Romeinse oosten, waar we de polis vinden, kende een graad van urbanisatie die niet geëvenaard zou worden tot aan de Industriële Revolutie. De grote epigraficus Louis Robert heeft zelf betoogd dat de Hellenistische polis haar hoogtepunt pas kende onder de Romeinse keizers, en daar wil ik me graag bij aansluiten. Pas in de late keizertijd verandert dit, als na meer dan duizend jaar geschiedenis een einde komt aan een van de meest succesvolle vormen van sociale interactie en politieke organisatie uit de wereldgeschiedenis.

Wat verbond de Hellenistische steden eigenlijk? Wat maakte die steden tot *poleis*? Het is natuurlijk onbegonnen werk om alle aspecten van de Hellenistische urbanisatiegolf in een kort artikel te bespreken, maar een

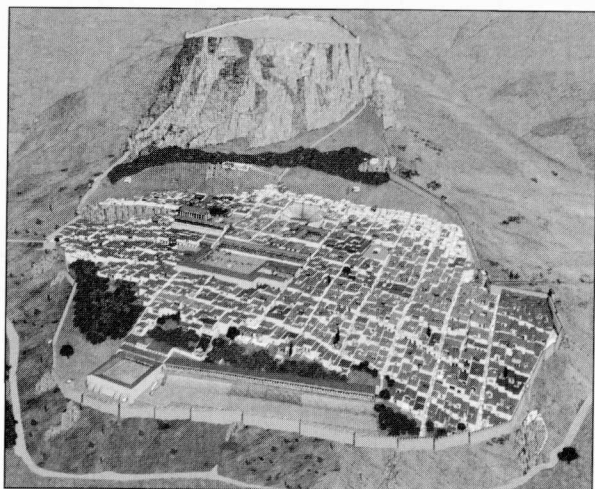
paar kenmerken aanstippen kan natuurlijk wel. Wat in ieder geval opvalt is de relatieve homogeniteit van deze urbanisatiegolf tussen Alexander en Justinianus. Van het Oude Griekenland tot achter de Tigris, en vanaf Centraal Anatolië tot in Egypte zien we poleis die sterk op elkaar lijken. De Hellenistische polis had een bijna globale uitstraling en een nogal uniforme verschijningsvorm, waarvan we een aantal elementen wat nader zullen bekijken. We zullen daarbij de aandacht richten op politieke en architectonische elementen van deze stadscultuur, maar de nadruk zal liggen op een van de meest opvallende eigenschappen van de Hellenistische stadscultuur: de globale sport- en feestcultuur waar alle steden deel aan hadden.¹

De Hellenistische polis

In politiek opzicht waren de meeste poleis -in ieder geval in naam- democratieën, en democratische instellingen en titels bleven formeel van kracht tot ver in de Romeinse tijd. In de meeste steden was het echter steeds meer een kleine klik die in feite de dienst uitmaakte. Leden van een handvol vooraanstaande families domineerden het publieke leven: ze monopoliseerden de ambten en priesterschappen, en bevolkten van vader op zoon de *boule* die zich ontwikkelde van advies orgaan van de *ekklesia*, tot een erfelijke raad van de beter gesitueerde burgers. De handelingsvrijheid van Griekse steden was natuurlijk minder dan die van de dominante poleis als Athene en Sparta in de vijfde eeuw, maar het is maar de vraag of we die als maatgevend mogen beschouwen. De Hellenistische polis valt misschien beter te vergelijken met de honderden andere Griekse poleis uit de klassieke periode die in de schaduw moesten opereren van grotere machten. Hellenistische vorsten en later Rome namen in dit opzicht de plaats in van Athene en Sparta. De Hellenistische politiek had binnen de grenzen van dit nieuwe politiek bestel echt nog wel mogelijkheden. Sommige steden bleven lang onafhankelijk, andere sloten zich aaneen in federale verbanden die soms uitgingen van een overkoepelend burgerrecht, of soms leidden tot volledige politieke unie.

1 Dit artikel sluit aan bij een aantal eerdere inleidende publicaties over de postklassieke stad die ik de laatste jaren in het Nederlands heb gepubliceerd. Ik verwijs waar nodig naar die artikelen.

De Griekse steden onderhielden vaak een intensief diplomatiek contact – met Hellenistische heersers en Romeinse keizers, maar vooral ook met elkaar. De Britse historicus, en kenner van de Hellenistische stedenwereld, John Ma omschreef de wereld van de postklassieke polis

Figuur 2: Hellenistisch Priene (bron: Ferla, K., F. Graf, et al. (2005). Priene. Athens).

recentelijk als ‘peer polity interaction’, een uitdrukking die, niet alleen aangeeft dat de politiek verre van dood was, maar ook dat de honderden nieuwe en oude steden in veel opzichten elkaars gelijken waren.²

Ook in linguïstisch opzicht was er overigens sprake van een toenemende homogenisering. De oude Griekse poleis zoals Athene en Sparta hadden in hun geschreven documentatie nog stug vastgehouden aan hun eigen lokale versies van de Griekse taal, maar in de Hellenistische periode zien we de groei van een globale versie van het Grieks, het zogenaamde *koinè* (van *koinos* gemeenschappelijk). Dit was niet het Macedonische dialect, maar een vorm van Attisch, dat blijkbaar voldoende (cultureel) prestige bezat om uit te groeien tot de globale taal van commercie, diplomatie en bestuur. Uiteindelijk is dit *koinè* ook de taal geworden waarin de nieuwe ‘globale’ godsdienst van het Christendom zich verbreidde over de antieke wereld.

De Griekse polis werd eveneens in materieel opzicht gekenmerkt door een hoge mate van uniformiteit.³ De stadsinrichting en de stedelijke architectuur van de nieuwe poleis moeten iedere Griek vertrouwd zijn voorgekomen. De stadsplanning in de nieuwe steden was vaak uitgevoerd

- 2 Vergelijk O.M. van Nijf, ‘Politiek in de polis’ in: G. Voerman en D. J. Wolffram ed., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. (Groningen 2006) 16-22 en J. Ma, ‘Peer Polity Interaction in the Hellenistic Age’, *Past and Present* 180 (2003) 9-40.
- 3 E.M. Moormann, ‘Het woonhuis in de Hellenistische stad’, *Lampas* 21 (1988) 111-136.

volgens het Hippodamische schaakbordpatroon, zoals goed te zien is op bijgaande reconstructie van Priene.

De woonhuizen waren vaak gelijkvormig en zullen een wat saaie aanblik hebben geboden: een kleine deur in een blinde muur aan de straatkant leidde tot een kleine binnenplaats waaromheen in één of meer verdiepingen de voornaamste vertrekken lagen. Alleen de huizen van de elite sprongen eruit – ze werden steeds grootser en luxueuzer aangelegd. Zij waren niet afgesloten, maar openden zich juist steeds meer voor het publiek en verwierven zo een representatieve functie die een afgeleide was van het toegenomen politieke gewicht van de elite. De politiek werd niet alleen maar in de volksvergadering gemaakt, maar ook in de ‘stadspaleisjes’ van de nieuwe elite.

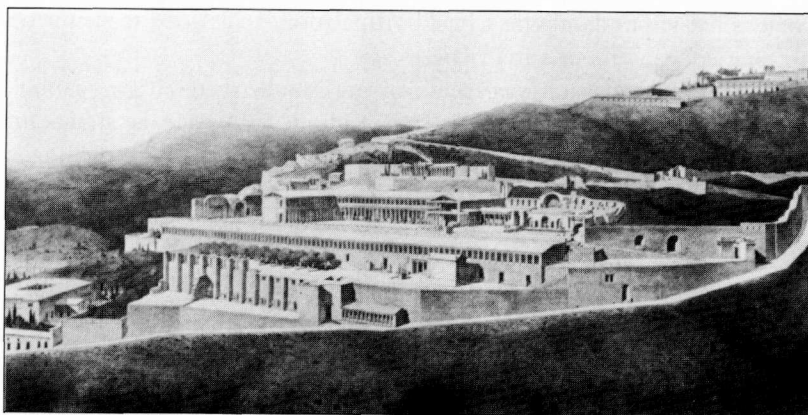
De publieke gebouwen waren ook verbazend homogeen. De auteur Pausanias somt in de tweede eeuw van onze jaartelling de criteria op waaraan – in architectonisch opzicht – een Griekse polis uit zijn tijd dient te voldoen: publieke gebouwen, een gymnasium, een theater en een agora waren een *conditio sine qua non*.⁴ De publieke bouwwerken die het stedelijk landschap domineerden – zoals tempels en raadsgebouwen – waren in iedere stad op vergelijkbare wijze vormgegeven.

Hierbij valt wel op dat de architectuur steeds meer een nadrukkelijke en theatrale vorm aannam: heiligdommen werden uitgebouwd met bijgebouwen en luxueuze gastverblijven. Publieke ruimtes als de agora werden omzoomd door prestigieuze stoas, en trotse *bouleuteria* (raadsgebouwen) en de hele stad werd volgezet met exedra's, monumenten en eretekenen voor de leden van de stedelijke elites.⁵ Het belang van de gehele stedelijke ruimte als de setting van een – sterk geritualiseerde – politieke cultuur neemt hand over hand toe.

Het valt echter gelijk al op dat binnen deze bouwkundige koinè bouwwerken en constructies die ruimte bieden aan de sport- en feestcultuur een prominente plaats innamen. In de klassieke polis werden sportwedstrijden in het kader van religieuze festivals nog gewoon gehouden op de agora, zoals in Athene en in Argos, maar in de Hellenistische poleis werden steeds meer imposante stadions gebouwd. De *gymnasia* ontwikkelen zich in dezelfde periode tot luxueuze complexen waar een belangrijk deel van het stedelijk leven zich leek af te spelen. Deze ontwikkeling was geen toeval: een van de

4 Pausanias 10.4.

5 Vergelijk O.M. van Nijf, 'Inscriptions and civic memory in the Roman East', *The Afterlife of Inscriptions* (Londen 2000) 21-36.

Figuur 3: De gymnasia van Pergamon (bron: Finley, M. I. and H. W. Pleket (1976). *The Olympic Games, the First Thousand Years*, London.

meest opvallende karakteristieken van de postklassieke stad was namelijk een universeel enthousiasme voor een traditioneel Grieks ogende feest- en sportcultuur. De stelling valt te verdedigen dat we met deze sportcultuur één van de meest opvallende gemeenschappelijke kenmerken in handen hebben van de postklassieke polis überhaupt.

Het stedelijk gym

Een Griekse polis uit de Hellenistische periode was niet compleet zonder een imposant gymnasium.⁶ De opkomst van het gymnasium (letterlijk een plaats waar men naakt oefende) in de zesde eeuw is traditioneel gekoppeld aan de opkomst van de Griekse polis als de dominante sociale en politieke organisatievorm. Volgens sommigen was het gymnasium in het leven groepen om de hoplieten fysiek voor te bereiden op hun zware taak in het leger, maar het lijkt waarschijnlijker dat het gymnasium juist de plaats was waar de elite bleef werken aan hun fysieke conditie als een aspect van hun sociale en politieke eminentie. Die eerste gymnasia waren overigens architectonisch weinig spectaculair: het waren toch vooral grote open ruimtes aan de rand van de stad of zelfs daarbuiten zoals de beroemde Akademie van Plato, met een paar kleine en niet erg opvallende gebouwtjes die konden dienen als kleedruimte of leslokaal voor sofisten en filosofen. In de Hellenistische periode werden de gymnasia echter steeds monumentaler van

6 O.M. van Nijf, 'Een 'klassieke' opvoeding in het Romeinse Oosten. Sport en literatuur in het gymnasium', *Lampas* 38 (2005) 124-140.

karakter.

De grote gymnasia – en de meeste steden hadden er meerdere – lagen binnen de stad en ontwikkelden zich tot rijk geoutilleerde complexen, met worstelperken, overdekte renbanen, oefenruimtes, massagekamers, maar ook bibliotheken en gehoorzalen; alles rijk voorzien van standbeelden en luxe objecten. Vanaf de Hellenistische tijd werden er ook badruimtes en zwembaden aangelegd, zodat Griekse gymnasia en Romeinse thermen steeds meer naar elkaar toe groeiden. In de Romeinse tijd zien we dat veel gymnasia ook ruimte gaan bieden aan de keizercultus, waaruit duidelijk blijkt dat hun functie die van pure sportschool allang was overstegen. De gymnasia kregen steeds meer het karakter van een tweede agora – een centrale plaats voor de burgercultuur – in de postklassieke polis. Het politiek karakter van deze complexen werd verder onderstreept doordat de status van de gymnasiarch langzaam opschoof van liturgist in de richting van een pseudo-magistratuur. In de Hellenistische en Romeinse periode konden leden van de elite veel eer inleggen met deze functie.

De gymnasia waren natuurlijk strak gereguleerd door de stedelijke autoriteiten. Stedelijke wetten die we bijvoorbeeld kennen uit Beroia, Milete en Teos, legden precies vast wat er onderricht werd, waarbij het er steeds om ging de (gegoede) burgerij te onderrichten ‘in ieder vak dat noodzakelijk blijkt te zijn’, zoals het heette in Beroia.⁷ Het kon dan gaan om militaire trainingen van de epheben, en om diverse vormen van lichamelijke oefening, maar ook zaken als muziek, dans en retorica stonden op het programma.

Tot het einde toe behield het gymnasium zijn relatief elitaire karakter: natuurlijk was de toegang niet uitsluitend beperkt tot de aristocratie, anderen konden wel meetraineren, maar om serieus werk te kunnen maken van een goede fysiek – om nog maar te zwijgen van een gedegen voorbereiding op de wedstrijdssport – moest men toch over tijd en geld beschikken. Maar in de meeste gevallen was het gymnasium in sociaal opzicht wel selectief. In Egypte werd de klasse die het gymnasium frequenteerde omschreven als ‘*hoi ek tou gymnasiou*’ (de mannen van het gymnasium), elders, zoals in recentelijk gehelleniseerd Babylon stond die groep bekend als ‘*hoi aleiphomenoi*’: ‘de mannen die zich in-oliën’. In beide gevallen moet het gegaan zijn om een geprivilegieerde groep van Griekse kolonisten en hun nazaten. Het gymnasium van Beroia was expliciet in zijn snobisme: hier werd de toegang ontzegd aan een ruime groep, waaronder slaven, vrijgelatenen en

7 Teos: *Syll.* (3), 578; Mileto: *Syll.* (3), 578; Beroia: P. Gauthier en M. B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Beroia* (Athene 1993).

hun zonen en mannelijke prostitués. Iedereen die zijn beroep uitoefende in de agora, werd ook buiten de deur gehouden, net als dronkaards en geestelijk gestoorden. Zij bleven allemaal 'apalaistroi' of ongetraind. Sociale en fysieke inferioriteit gingen blijkbaar hand in hand.

Het festival

De kwintessens van de Griekse feestcultuur was echter het stedelijk festival, meestal ter ere van een god, of machthebbers, maar soms ook van een lokale weldoener. In de gehele *oikoumene*, dat wil zeggen de Grieks-sprekende wereld organiseerden de steden met grote regelmaat festivals en spelen. Een recente telling spreekt over meer dan 500 feesten in Klein-Azië alleen, maar we ontdekken jaarlijks nieuwe voorbeelden. Deze vele honderden feesten waren verbazend conservatief van opzet. De festivals hadden meestal een kern van atletische, muzikale of dramatische competities waarvan het programma vrijwel identiek was aan dat van de grote panhelleense festivals van Olympia of Delphi. Het religieuze karakter was zichtbaar in de plechtige processie, de offerplechtigheden en de uitgebreide offerbanketten die daarop volgden. De meeste festivals waren majeure ondernemingen. Ze werden meestal georganiseerd met een interval van vier jaren, en de stadsgemeenschap benoemde voor elke periode agonotheten en panegyriarchen die respectievelijk toegang moesten houden op een goed verloop van het wedstrijdprogramma en op de feestmarkten die aan de festivals waren gekoppeld. Dat laatste was geen sinecure, een succesvol festival kon naast de atleten en de *theoroi* (officiële waarnemers die gestuurd werden door andere steden) grote aantallen toeschouwers trekken en natuurlijk talloze handelaars en kramers die een slaatje wilden slaan uit de grote mensenmassa's. Panegyriarchen of festival-agoranomen dienden ervoor te zorgen dat er voldoende levensmiddelen beschikbaar waren en hielden ook de voedselprijzen onder controle – één van de schaarse momenten dat de stedelijke overheden ingrepen in de vrije markt. Inscripties uit Efeze en Hellenistisch Boeotië laten zien dat in zulke gevallen vooral de prijzen van luxe voeding zoals fijne broodsoorten en vis aan officiële maxima werden gebonden.⁸

Steden waren zich goed bewust van het feit dat een succesvol festival statusverhogend werkte. De festivals trokken publiek uit grote delen van

8 Zie O.M. van Nijf, 'Het dagelijks brood: de prijsinscripties in Ephese', *Lampas* 31 (1998) 321-335.

de oikoumene en er was de steden veel aan gelegen om de bekendheid van hun feesten te vergroten. De steden sloegen speciale munten, waarop hun feest werd geadverteerd, onder andere door een afbeelding van de kronen of zakken geld die te winnen waren.

Maar deze feesten genereerden ook weer een intensief diplomatiek verkeer tussen de steden onderling. Dit wordt mooi geïllustreerd een inscriptie uit de stad Antiochia in Persis (dat wil zeggen ver weg in het huidige Iran) liet opstellen na uitgenodigd te zijn door de burgers van Magnesia aan de Maeander (aan de westkust van het huidige Turkije) die aan het eind van de derde eeuw een nieuw feest hadden ingesteld voor hun beschermgodin Artemis Leukophryene:

‘Toen een voorteken aan hen was verschenen [dat wil zeggen aan de inwoners van Magnesia], proclameerden zij dit door de hele Griekse wereld (letterlijk door heel Hellas) en zij vierden ter ere van hun beschermgodin met offers, een religieus festival, en een plechtig bestand, en Kranswedstrijden [dat wil zeggen deze hadden geen geldprijzen maar kransen als prijzen] dat ieder vijfde jaar gehouden wordt, bestaande uit muzikale, atletische en hippische onderdelen, waarmee ze hun weldoenster dankten. Ze hebben naar onze *demos* (...) gezanten gestuurd, die de raad en de volksvergadering toespraken, en een decreet van de *demos* van Magnesia overlegden, en nadat ze hun *syngeneia* (stamverwantschap) en vriendschap met ons hernieuwd hadden, spraken ze lang over de verschijning van de godin, en over de diensten die de inwoners van Magnesia hebben bewezen aan vele van de Griekse poleis, en ze nodigden ons uit voor de Kranswedstrijd, die ze organiseerden ter ere van de godin Artemis Leukophryene, krachtens het orakel van de god.’⁹

Antiochia en de andere uitgenodigde steden zonden vervolgens theoroi naar Magnesia. De functie van deze theoroi bestond niet alleen uit het gadeslaan van de verrichtingen, maar ze speelden zelf een actieve rol in de religieuze dimensies van de feesten. Ze namen deel aan de religieuze processies en aan de gezamenlijke offerplechtigheden. Inscripties in Magnesia zelf bevestigden de deelname van deze steden weer.¹⁰ Het festival transformeerde Magnesia dus in zekere zin tot het centrum van een globale offer- en feestgemeenschap die gekenmerkt werd door gemeenschappelijke religieuze belangen, en door

9 I. Magnesia 61.

10 De inwoners van Magnesia hebben de uitgebreide correspondentie over dit festival laten graveren op de muren van een grote stoa aan de agora. De documentatie staat bij elkaar in O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (Berlijn 1900).

een gemeenschappelijke Griekse religieuze identiteit die beleefd werd als een vorm van stamverwantschap.

De rol van de weldoeners

Het is duidelijk dat deze sport- en feestcultuur een zware financiële last kon betekenen voor de Griekse steden. Het eerder genoemde gymnasium van Beroia had het bijvoorbeeld van tijd tot tijd moeilijk om de kosten voor de olie voor de atleten en de brandstof voor de gymnasia te betalen. In de keizertijd moest de Romeinse proconsul zelfs ingrijpen om het gymnasium financieel draaiende te houden, waarbij hij verschillende middelen inzetten, inclusief de inkomsten uit de stedelijke watermolens.¹¹ Maar ook de talloze festivals zullen een financiële aderlating gevormd hebben voor de steden.

In de meeste gevallen werd de sport- en feestcultuur echter voor een groot deel betaald uit de zakken van particuliere weldoeners. Dit verschijnsel kennen we als euergetisme, naar het Griekse woord voor weldaad *euergesia*, en het was één van de voornaamste karaktertrekken van het stedelijk leven in de Griekse polis in de Hellenistische en Romeinse periode.¹² Euergetisme kon verschillende trekken aannemen. Magistraten betaalden de kosten van hun ambt vaak uit eigen zak. Ze organiseerden uitdelingen en banketten, en ze betaalden de bouw of herstelwerkzaamheden van de publieke gebouwen. Maar onder de zaken die weldoeners op hun sterke schouders namen vielen speciaal op de zorg voor de gymnasia en de organisatie voor de vele festivals. Van gymnasiarchen en agonotheten werd verwacht dat ze diep in de eigen buidel tastten.

Een mooi voorbeeld is de ere-inscriptie voor de weldoener Menas van Sestos, die actief was aan het eind van de tweede eeuw voor onze jaartelling. Menas werd door de boule en de demos van zijn stad geprezen 'omdat hij zich van jongs af zich om niets liever bekommerd had dan het welzijn van zijn vaderstad'. Hij had zijn stad gediend als muntmeester, en als priester, tijdens verscheidene gevaarlijke gezantschappen en diplomatieke missies, en andere functies waarbij hij kosten noch moeite gespaard had. Maar

11 Vergelijk P.M. Nigdelis en G. A. Souris, *Anthupatos legei. Ena diatagma tôn autokratōrikōn chronōn gia to gymnasio tēs Beroias. Tekmēria. Sumboles stēn Istoría tou Ellēnikou kai Rōmaikou Kosmou* (Thessaloniki 2005).

12 Voor een recente bespreking van het euergetisme verwijs ik naar het proefschrift van Arjan Zuiderhoek, dat hij in 2006 in Groningen heeft voltooid, *A. Zuiderhoek, Citizens, elites and benefactors: the politics of public generosity in Roman Asia Minor* (Groningen 2006).

de meeste lof kreeg hij voor het feit dat hij twee keer 'op prachtige en genereuze wijze' had opgetreden als gymnasiarch. De lange tekst biedt een staalkaart van wat er zoal van een gymnasiarch werd verwacht.

'Hij zorgde voor de discipline van de epheben en de jonge mannen, en steunde op prachtige en eervolle wijze alle andere vormen van elegant gedrag, en hij bouwde een bad en de bouwwerken eromheen, hij richtte een standbeeld op van wit marmer, en verder voorzag hij in alles wat nodig was; en op de verjaardagen van de koning liet hij iedere maand namens het volk offers brengen, en hij stelde wedlopen in voor de epheben en de jonge mannen, hij organiseerde ook wedstrijden in speerwerpen en boogschieten en stelde uit eigen zak de olie ter beschikking en bracht zodoende de jonge mannen tot training en uithoudingsvermogen.'¹³

Zijn tweede termijn als gymnasiarch volvoerde hij in een periode van oorlog en voedselschaarste. Het is dan ook niet verrassend dat hij speciaal geprezen werd voor het feit dat hij in deze periode ruimhartig offers en offerbanketten organiseerde, olie en trainingsbenodigdheden waaronder *strigilae* verstrekte aan de epheben en de jonge mannen, en talloze wedstrijdprizen ter beschikking stelde. Dit alles om de jeugd te doordringen van het belang van 'training en uithoudingsvermogen, zodat uit wedijver om man te worden de persoonlijkheden van de jonge mannen zich richtten op een deugdzzaam karakter.'

Inscripties voor andere gymnasiarchen bevatten niet altijd even veel stijlbloempjes, maar ze laten zien dat zaken als de constructie of verfraaiing van de faciliteiten, het beschikbaar stellen van olie en trainingsbenodigdheden, en het organiseren van grote feesten met dure prijzen en uitgebreide banketten overal de *rigueur* waren.

Het euergetisme van Menas en zijn collega's kunnen we niet zomaar zien als een extreme vorm van altruïsme – de bronnen laten zien dat naast liefde nooit gepresenteerd werd als de motivatie. Patriotisme, dat wil zeggen de liefde voor de eigen stad, werd dat vaak wel. De meeste donoren verklaarden gedreven te zijn door het verlangen de eigen polis te laten bloeien: de weldaden waren dan ook alleen of voornamelijk voor de mede polisbewoners bedoeld; en de verwachting werd uitgesproken dat de eigen stad er eer mee zou inleggen. Maar natuurlijk hadden de weldoeners ook het eigen belang op het oog: grootschalige vrijgevigheid markeerde hun sociale distantie tot de rest van de bevolking, en hiermee presenteerden ze zichzelf als een superieure sociale stand. De talloze erestandbeelden en

13 De inscriptie van meer dan 100 regels is gepubliceerd als *IK* 19, 1.

inscripties die voor hen werden opgericht in stadscentra getuigen hier nog steeds van.

Sociale hiërarchie

Feesten waren ook een aantrekkelijk voorwerp van euergetisme, omdat ze in de handen van de elite een effectief politiek communicatiemiddel vormden, in die zin dat de feesten gebruikt werden om uitdrukking te geven aan de sociale en politieke ordening van de stadsgemeenschap. Natuurlijk was dit aspect niet geheel nieuw – de Panathenaia hadden natuurlijk al op spectaculaire wijze uitdrukking gegeven aan de Atheense politieke gemeenschap – maar het is geen overdrijving om te stellen dat deze aspecten steeds meer op de voorgrond traden. Soms lijkt het erop dat religieuze feesten niet meer waren dan een voorwendsel voor het uitdragen van stedelijke identiteit, of voor het zichtbaar maken van de politieke en sociale ordening.

We zien dat de traditionele politieke indeling, die gebaseerd was op de isonomie –gelijkberechtiging – van de burgers langzaam maar zeker vervangen werd door een meer hiërarchische maatschappijopvatting – al bleef zoals we boven zagen democratie vrijwel overal formeel het officiële model. De taal van de festivals veranderde mee. De processies, offers en andere ceremonieën gaven nog steeds uitdrukking aan een intens beleefde burgeridentiteit, maar deze wordt steeds meer gepresenteerd in hiërarchische termen.¹⁴

Dit fenomeen is het beste zichtbaar in de talloze processies die in hoge frequentie door de postklassieke steden trokken. De processie was niet alleen in de oudheid een favoriet ritueel communicatiemedium. Recentelijk is er veel studie gedaan naar de sociale en politieke-communicatieve functies van processies die werden georganiseerd door de stedelijke overheden, of door rijke weldoeners. Een spectaculair voorbeeld vinden we in de berglanden van Lycië, waar de weldoener C. Iulius Demosthenes, een inwoner van Oinoanda, fondsen naliet voor vierjaarlijkse viering van een groot feest met competitities, offers en andere rituelen. Het hoogtepunt van het feest was ongetwijfeld de gang van de offerprocessie door het stedelijke theater.

Onderstaanden zullen door het theater paraderen en gezamenlijk offeren op de dagen van het festival, zoals de agonotheet middels schriftelijke instructies voor ieder gezamenlijk offer zal voorschrijven: de agonotheet zelf met 1 stier, de stadspriester van de keizers en de priesters van de keizers met

14 Vergelijk E.C.L. van der Vliet, 'Burgerideaal en burgerschapsritualen van de Griekse polis in het hellenisme', *Tijdschrift voor geschiedenis* 109 (1996) 377-390.

1 stier, de priester van Zeus met 1 stier, de 3 panegyriarchen met 1 stier, de secretaris van de raad, en de 5 prytenen met 2 stieren, de 2 stadsagoranomen met 1 stier, de 2 gymnasiarchen met 1 stier, de 4 schatmeesters met 1 stier, de 2 veldwachters met 1 stier, de toezichthouder van de epheben 1 stier; de toezichthouder van de jongens met 1 stier, de opzichter van de publieke bouwwerken met 1 stier, en de dorpen [volgen de namen van meer dan 11 dorpen] en de bijbehorende landerijen met twee stieren en [er volgen nog meer namen van dorpen in het territorium] en niemand zal het recht hebben om over de offerdieren tol te heffen.¹⁵

De processie was zo een dramatisering van de polisgemeenschap van Oinoanda, inclusief de bewoners van het territorium. Maar niet alleen de processie, ook het publiek constitueerde een ideale representatie van de maatschappij. De zitplaatsen in de theaters waren verdeeld op basis van sociale positie en functie in de stad: er waren geserveerde plekken voor priesters en officials, voor de leden van gilden, en officiële cult associaties en religieuze groepen (zoals bijvoorbeeld de joden). Er waren ook natuurlijk zitplaatsen gereserveerd voor de theoroi en andere gezanten van met name genoemde steden die voor de spektakels waren uitgenodigd. Maar op de beste plaatsen, vooraan in het zicht van ieder zaten de weldoeners, raadsleden en hun familieleden. Als een weldoener rondkeek zag hij tot zijn tevredenheid de representatie van een goed geordende maatschappij. De grootste aantrekkelijkheid van deze ceremonieën voor de weldoeners zelf komt misschien het beste naar voren uit een vierde eeuwse tekst:

‘Het theater raakt vol, en het hele volk dat daar zo hoog zit biedt een prachtig schouwspel dat is opgebouwd uit zovele gezichten tezamen (...) je kunt geen tegels of steen meer zien, maar het is een en al gezichten en lijven van mensen. Maar dan als de weldoener die hen allen heeft samengebracht hun blikveld binnentreedt, staat iedereen op, en als uit een mond laten ze van zich horen. Ze roepen hem aan als leider en beschermer van de stad die ze allen delen, en ze strekken hun handen naar hem uit (...) wat dan? Hij buigt naar hen, en betoont hen daarmee zijn respect, en hij gaat zitten, en wordt gefeliciteerd door al zijns gelijken van wie eenieder bidt dat hij op een dag zelf verkrijgt wat [de weldoener] nu heeft en dan direct zal sterven.’¹⁶

Het theater werd in dit soort gevallen de setting van een politiek spektakel waaraan ook de toeschouwers actief deelnamen. Ieder festival leverde zo

15 M. Wörrle, *Stadt und Fest in kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oenoanda* (München 1988).

16 Johannes Chrysostomos, *De Inani Gloria*, 378.62.

een rituele blauwdruk voor de polismaatschappij, een representatie van de (ideale) sociale ordening waaraan de burgers zelf uitdrukking gaven, maar bij al die rituelen waren het de weldoeners zelf die in de representatie een centrale positie blijken in te nemen.

Lokale kampioenen

Het is tot slot relevant om te onderzoeken wie in deze periode de atleten en de kampioenen waren van de stedelijke festivals.¹⁷ Hier komen we op een van de meest bediscussieerde onderwerpen van de antieke sportgeschiedenis: de status van de atleten. Traditioneel hebben sport-historici de mening verkondigd dat na de klassieke periode de sociale status van de atleten daalde. In de Hellenistische periode werd de sport gedomineerd door specialisten: beroepsatleten uit de lagere sociale klassen, spierbundels zonder de geringste stijl of cultuur, die als *nouveaux riches* hun sportief succes en hun prijzengeld inzetten voor sociale mobiliteit. Dit beeld lijkt plausibel omdat het herkenbaar is (is dit niet het pad dat tegenwoordig bijvoorbeeld veel profvoetballers lijken te volgen?) maar voor de oudheid is dit beeld toch niet adequaat. Harry Pleket heeft al enige tijd geleden laten zien dat de elite altijd betrokken bleef bij de antieke sport, en dat atleten uit topfamilies in veel opzichten het veld bleven domineren.¹⁸ Onder de vele topatleten vinden we talrijke kampioenen die afkomstig waren uit de stedelijke elites, en de teksten maken duidelijk dat het dan echt niet ging om de zwarte schapen uit de elite families. Een rijke dame uit de stad Oinoanda, die haar hele indrukwekkende genealogie op haar graf liet beitelen, vermeldde vol trots haar verwant Licinnius Flavillianus, een succesvol atleet en de zoon van een Lyciarch, dat wil zeggen een hoge official van de bond van Lycische steden.¹⁹ Talloze van zijn standgenoten waren even geïnteresseerd in een sportieve carrière. Het woord carrière is hier overigens wel wat misleidend. Atleten uit de hoogste kringen waren natuurlijk maar al te bereid om het – soms ruime – prijzengeld te incasseren, maar ze weigerden om zich te laten definiëren als ‘professionals’. Sport was een ‘tijdverdrijf’, geen werk. Maar dit tijdverdrijf was niet zonder politiek belang: de glorie van de overwinning

17 O.M. van Nijf, 'Echte Mannen: atletiek en zelfpresentatie in het Romeinse Oosten', *Groniek* 154 (2002) 21-33.

18 H.W. Pleket, 'Games, prizes, athletes and ideology: some aspects of the history of sport in the Graeco-Roman world', *Stadion* 1 (1975) 49-89.

19 *IGR* 3, 500.

en natuurlijk ook de commemoratie van sportieve successen door middel van publieke eremonumenten en inscripties droeg in niet onaanzienlijke mate bij tot de collectieve zelfrepresentatie van de elite als een ook in fysiek opzicht superieure laag van de maatschappij. Sportieve successen droegen bij tot het aanzien van de stad, en sportieve kampioenen werden alom geëerd als weldoeners van de gemeenschap. In alle steden stonden standbeelden voor magistraten, weldoeners en atleten daarom zij aan zij.

Besluit

In het kielzog van Alexanders veroveringen begon ook de Griekse poliscultuur aan een enorme opmars. In een nieuwe wereld die gedomineerd werd door grote territoriale rijken, ontwikkelde de polis zich tot een van de voorname vormen van sociale interactie en politiek organisatie. Deze poleis waren de ankerpunten van een Griekse gemeenschap die zich uitstreckte over grote delen van het oostelijk Middellandse Zee gebied en het huidige Midden Oosten. We hebben met andere woorden te maken met een bijna 'globaal' fenomeen: in de hele oikoumene bood de polis een vergelijkbare aanblik: in materieel, cultureel en in sociaal-politiek opzicht. In dit artikel hebben we een aantal aspecten van deze hellenistische urbanisatiegolf alleen maar kunnen aanstippen: de geschiedenis van de Griekse polis tussen Alexander en Justinianus is een enorm onderzoeksveld, dat ons nog jaren bezig zal houden.²⁰

20 Dit gebeurt o.a. in het kader van het Internationale Research Netwerk: The Greek city after the classical age, dat geleid wordt door mijzelf en mijn collega Richard Alston, van Royal Holloway, University of London, vergelijk Van Nijf, 'Politiek in de polis', 16-22.

Turken van Veendam is een boek over de geschiedenis van de eerste generatie gastarbeiders in het Groningse industriestadje Veendam.

Deze Nederlands/Turkse uitgave verschijnt op 5 februari 2008. Juist door de kleinschaligheid van Veendam biedt de geschiedenis van zijn Turkse inwoners inzicht in de onomkeerbare ontwikkelingen die de immigratiegolf van de jaren zestig in West-Europa teweeg heeft gebracht. Hun ervaringen en verhalen laten zien dat integratie geen kwestie is van wetgeving, maar van tijd en groei.

Het boek is in de Nederlandse en Turkse taal geschreven. U kunt het voor € 15,- afhalen bij Compaen, Beneden Oosterdiep 27, 9641 JA Veendam.